

Aukje van Rooden

De mythe van de moderne politiek

Een onmogelijke constitutie

Anders dan de premoderne gemeenschappen zien wij onze democratieën als rationeel geconstitueerd. Filosofe Aukje van Rooden vraagt zich af of het nu juist niet de grootste mythe van de huidige politiek is dat wij ervan uitgaan zonder een mythologische structuur te kunnen. Wellicht ligt in dit ontkennen juist de basis voor de overweldigende opmars van rechtspopulistische politici.

Het lijkt geen enkele twijfel dat de verpletterende zege van rechtspopulistische politici in landen als Italië, Oostenrijk, België, Denemarken en Nederland de contouren van de democratie de afgelopen jaren op scherp hebben gesteld door de vraag naar ‘het volk’ – de demos – van de democratie, opnieuw bovenaan de politieke agenda te plaatsen. De stem van het volk kan op een groeiende belangstelling rekenen, getuige de niet aflatende toewijding waarmee Europese volksreferenda, opiniepeilingen of een landsbreed debat over de *identité nationale* in Frankrijk georganiseerd en gevolgd worden. Hoe vruchteloos deze initiatieven soms ook mogen blijken, zij zijn niettemin uitingen van een belangrijke zoektocht naar wat democratische soevereiniteit vandaag de dag nog zou kunnen of moeten zijn. Als gevolg van de veranderende sociaal-economische, culturele en politieke verhoudingen in Europa zijn we genoodzaakt op zijn minst een voorlopig antwoord te vinden op die meest fundamentele vraag: wat is een politieke gemeenschap? Dat de stem van het volk – onze stem – in de beantwoording van die vraag centraal komt te staan is niet verwonderlijk. Wanneer de constitutie van een politieke gemeenschap in de eerste plaats vereist dat zij zich representeert, zoals de Franse filosoof Claude Lefort beweert, betekent dat in een democratische gemeenschap immers dat wij onszelf moeten representeren. En bovendien, zo voegt Lefort hieraan toe, niet voor eens en altijd, maar steeds weer opnieuw, omdat die zelfrepresentatie in een democratie in principe altijd ter discussie zou moeten staan.¹ In het Europa van de eenentwintigste eeuw bevinden we ons wat dit betreft in een uiterst interessante tijd. Doordat het ‘project Europa’ tegelijkertijd een dagelijkse evidentie is en onderwerp van verhitte debatten, is het een *work in progress* waarvan wij zelf zowel de makers als de inzet zijn.

Hoewel de moeilijkheden die zich voordoen bij de constitutie van een politieke gemeenschap in het Europa van vandaag wellicht duidelijker dan ooit aan de oppervlakte treden, zijn zij in feite onlosmakelijk verbonden met ieder stichtingsmoment. Sterker nog: de constitutie van een politieke gemeenschap is strikt genomen onmogelijk. Dit is althans wat de Franse filosoof Jean-Luc Nancy beweert in een opiniestuk over de Europese constitutie in *Le Monde*, getiteld ‘L’Impossible acte constituant’.² Volgens Nancy verschillen onze huidige gemeenschappen van de zogenaamde primitieve, premoderne gemeenschappen omdat we ze niet meer kunnen en willen

1. Zie met name Claude Lefort, *Le travail de l'oeuvre Machiavel* (Parijs: Gallimard, 1972) en idem, ‘La question de la démocratie’, in: Jean-Luc Nancy & Philippe Lacoue-Labarthe (red.), *Le retrait du politique* (Parijs: Galilée, 1983), pp. 71-88.

2. Jean-Luc Nancy, ‘L’impossible acte constituant’, *Le Monde*, 29 juni 2005.

zien als het resultaat van een bepaalde goddelijke of kosmologische ontwikkeling. De moderne mens, zo beweert ook de historicus Mircea Eliade, ‘weet dat hij zelf de maker van de geschiedenis is en wil dat ook zijn’.³ De moderne mens wil bij de constitutie van zijn gemeenschap met andere woorden geen genoegen nemen met een eenvoudige verwijzing naar een bepaalde oorsprongsmythe, met de kritiekloze verwerkelijking van een van generatie op generatie overgeleverd narratief. De stichting van een gemeenschap, zo benadrukt Nancy, moet dus gezien worden als een creatieve daad, als een schepping of een inventie van wat nog niet gegeven is. De stichtingsakte van de Europese Unie is hiervoor exemplarisch, aangezien het moeizame proces waarmee deze tot stand komt precies laat zien dat het Europese volk geen gegeven is, maar ‘een volk dat bezig is zichzelf te constitueren en te scheppen door zijn eigen “idee” of “vorm” uit te vinden’.⁴

3. Mircea Eliade, *Le mythe de l'éternel retour. Archétypes et répétition* (Parijs: Gallimard, 1989), p. 158.

4. Jean-Luc Nancy, op. cit.

Het moeilijke – maar ook meest belangwekkende – aspect van die ‘uitvinding’ is dat een gemeenschap zich zo als het ware uit het niets, in de leegte, moet oprichten, dat wil zeggen in de dagelijkse chaos van meningen en belangen waarin ze nog geen fundament heeft waarop ze kan steunen. Als de Baron van Münchhausen dienen onze gemeenschappen zichzelf dus uit het moeras te trekken. Omdat er geen externe, transcendente instantie is die deze daad kan autoriseren, is dit stichtingsproces in onze moderne gemeenschappen dus altijd een daad van zelfconstitutie. Het ‘wij’ dat de representatie van de ‘idee’ of ‘vorm’ van een gemeenschap op zich neemt, is dus niet een vooraf bestaande groep, maar bestaat pas als zodanig met die representatie, met de letter en de geest van het verdrag dat de grens trekt tussen degenen die deel uitmaken van dat ‘wij’ en degenen die daar niet toe behoren.

Mythologische politiek

We kunnen dus constateren dat onze huidige politieke gemeenschappen zich van ‘primitieve’ of ‘premoderne’ gemeenschappen onderscheiden omdat zij niet meer mythologisch zijn, omdat zij in hun fundering niet meer uitgaan – en uit willen gaan – van een oorsprongsmythe. Hoewel dit in zekere zin zo is, valt ook het tegendeel te verdedigen, namelijk dat het bij uitstek onze huidige politieke gemeenschappen zijn die zich op een mythologische structuur baseren. Je beroepen op een mythe, impliceert dit immers niet precies dat je niet een vooraf gegeven realiteit, maar een fictie – een zelfge-

creëerd, ongegrond idee – tot fundament neemt? Dit tegendraadse perspectief is geopperd in een belangrijk essay dat de gangbare visie op de moderne gemeenschap niet alleen op haar kop zette maar er op die manier ook de verborgen werking van blootlegde: ‘Zur Kritik der Gewalt’ van Walter Benjamin.⁵ Deze van jeugdige onverschrokkenheid zinderende tekst mag sterk getekend zijn door zijn eigen tijd en hier en daar conceptuele helderheid missen, de daarin gestelde diagnose van onze huidige politieke systemen heeft geenszins aan belang ingeboet.

5. Walter Benjamin, ‘Zur Kritik der Gewalt’ (1921), *Gesammelte Schriften* II.1 (Frankfurt a/M: Suhrkamp, 1977). Aanvankelijk gepubliceerd in: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*.

Het tegendraadse perspectief dat door deze tekst wordt ingenomen kan samengevat worden in de stelling dat onze huidige politieke ordes de contingentie van hun oorsprong willens en wetens verhullen en dat deze verhulling een mythologische structuur aanneemt. Om grip te krijgen op de volledige reikwijdte van deze stelling is het van belang te beseffen dat zij is ingegeven door Benjamins opvatting dat de constitutie van een gemeenschap niet alleen iets contingent heeft, maar ook – en precies om die reden – iets geweldadigs. Omdat de ‘uitgevonden’ idee of vorm van de gemeenschap ook een andere had kunnen zijn, impliceert haar daadwerkelijke institutionalisering een moment van ongegronde dwang of machtsuitoefening. Volgens Benjamin is dit dwangmatige moment niet alleen aanwezig in het oorspronkelijke stichtingsmoment, maar ook in elke beslissing die vervolgens uit naam van de gestichte orde wordt genomen – door politici, rechters, politieagenten en het leger. De ‘kritiek van het geweld’ die hij met zijn tekst voorstaat, moet dus eerst en vooral worden gezien als een kritiek op het verborgen geweld van een politieke orde. In lijn met de dubbele betekenis van het Duitse woord *Gewalt* – dat zowel ‘geweld’ als ‘gezag’ betekent – betreft het hier niet zozeer het brute, fysieke geweld van de oppressie, maar het verholde, noodzakelijke geweld van de autoriteit.

De dubbele betekenis van het Duitse woord *Gewalt* is een perfecte illustratie van de ambiguïteit die de constitutie van onze moderne gemeenschappen kenmerkt en haar in zekere zin onmogelijk maakt: de ambiguïteit namelijk die gelegen is in het feit dat de beslissing, waarmee een gelegitimeerde macht wordt ingesteld, zelf op geen enkele gelegitimeerde macht kan bogen, omdat zij wordt genomen in een leegte, waarin het onderscheid tussen legaal en illegaal nog niet bestaat. We zouden dus kunnen zeggen dat Benjamins tekst de aandacht vestigt op die non-legale leegte, waarin politieke autoriteit zich probeert te gronden. In de ‘gewelddadige’ werking van die politieke autoriteit worden door hem twee dimen-

sies onderscheiden: die van het rechtschepend (*rechtssetzend*) geweld en die van het rechthandhavende (*rechtserbaltend*) geweld. Volgens Benjamin – en dit is een van de cruciale elementen van zijn diagnose – zijn dit rechtschepende en -handhavende geweld niet twee afzonderlijke en van elkaar onderscheiden aspecten van een rechtsorde, maar veronderstellen zij elkaar en neutraliseren zij daarmee elkaars gewelddadige karakter. Er is hier volgens Benjamin dus sprake van een cirkelbeweging, van een cyclische logica waarin funDERING en handhaving in elkaar grijpen en die men mythologisch moet noemen.⁶

Maar wat is precies de reden om de werking van onze huidige politieke orde als ‘mythologisch’ te bestempelen en daarmee een overeenkomst te suggereren tussen onze moderne gemeenschappen en de gemeenschappen die we gewoonlijk ‘premodern’ noemen? Welnu, zo zet Benjamin in zijn tekst uiteen, we kunnen niet anders dan concluderen dat de rechtsorde en het geweld in onze politieke orden op een vergelijkbare manier aan elkaar gerelateerd zijn als in premoderne, mythologische samenlevingen, omdat beide een beroep doen op wat we een lotsbestemming kunnen noemen.⁷ Hoewel de oorspronkelijke beslissing, die aan onze gemeenschappen ten grondslag ligt, ook anders had kunnen zijn, wordt zij net als in vroeger tijden niet als ‘toeval’ (*Zufall*) gepresenteerd, maar als het resultaat van een bepaalde lostbestemming (*Schicksal*), dat wil zeggen als een beslissing die niet anders had kunnen uitvallen.⁸ De temporele structuur van de mythe verbindt zich hier met de talige structuur van de voltooid toekomende tijd, die de gemeenschap presenteert als iets wat zo geweest zal zijn.⁹ Met de suggestie van een lotsbestemming geeft de door de stichtingsakte gelegitimeerde macht met andere woorden de indruk dat de ‘idee’ of ‘vorm’ van de gestichte gemeenschap voorbestemd was door de geschiedenis en in de loop der dingen was ingeschreven. In een dergelijke temporele en talige presentatie wordt het beslissingsmoment van de politieke constitutie met andere woorden veronachtzaamd en wordt het open einde dat een democratie in principe is, ingekapseld in een *well plotted story*.

6. Ibidem, pp. 181 en 202 waar Benjamin respectievelijk spreekt van een ‘Zirkel’ en een ‘Umauf’. Vanaf p. 197 bedient hij zich van de term ‘mythisch geweld’. Omdat het hem wel degelijk gaat om de logica van politieke ordes bloot te leggen en het deze logica als zodanig is die mythisch is, spreek ik hier liever van een mythologische dan van een mythische structuur. In de enkele jaren eerder verschenen tekst ‘Zwei Gedichte von Friedrich Hölderlin: Dichtermut und Blödigkeit’ maakt Benjamin zelf overigens ook een onderscheid tussen het mythische en het mythologische, waarbij de pejoratieve betekenis die hij aan de tweede term toekent overeenkomt met de betekenis die de term ‘mythisch’ in ‘Zur Kritik der Gewalt’ krijgt.

7. Zie voor een uitgebreidere analyse van het lot in Benjamins ‘Zur Kritik der Gewalt’ ook Antonia Birnbaum, *Bonheur Justice. Walter Benjamin* (Parijs: Payot, 2008).

8. Walter Benjamin, op. cit., p. 199.

9. Zie voor een analyse van de talige structuur van de mythe ook Jacques Derrida, *Force de loi. Le ‘fondement mystique de l’authorité’* (Parijs: Galilée, 2005 [1994]), pp. 87-88.

De mythe van de politiek

De onderliggende mythologische structuur van de lotsbestemming blijft in onze politieke orden over het algemeen echter impliciet, omdat zij hierin in de alom geaccepteerde vorm van instrumenteel rationalisme is gegoten. Het ongemakkelijke gevoel van contingentie wordt met andere woorden verdreven, doordat er een onbetwistbaar doel wordt gesteld en alle te nemen maatregelen als noodzakelijke middelen worden opgevat om dat doel te bereiken. Politieke slogans als ‘*clean weapons*’ en ‘*preventive war*’ zijn hier niet alleen de meest duidelijke, maar ook de meest kwalijke uitingvorm van.¹⁰ Hoewel het beroep op een dergelijke instrumentalistische structuur tot op zekere hoogte onvermijdelijk is wanneer men aan politiek wil doen, is het heikele punt van deze verborgen mythologische structuur precies gelegen in het feit dat het onderscheid tussen rechtvaardige doelen en gerechtvaardigde middelen enerzijds en onrechtvaardige doelen en onrechtmatige middelen anderzijds (in casu tussen een ‘preventieve oorlog’ en een onnodige, bloedige oorlog) alleen maar te maken is op basis van de zichzelf legitimerende orde.¹¹ De cyclische verbondenheid van middelen en doelen functioneert dus als een façade, waarachter zich het gebrek aan een uiteindelijke legitimatie van een dergelijk onderscheid schuilt.

Het is die door de cyclische logica van de mythe gecreëerde façade, die ons voorhoudt dat we met een gerust hart kunnen vergeten wat erachter ligt. Dit is wat we ‘het mythische vergeten van het scheidingsmoment’ kunnen noemen.¹² Wat een mythe doet is namelijk een nieuwe historische orde creëren die precies tot doel heeft zich boven de contingentie van de geschiedenis te verheffen en haar eigen contingentie te doen vergeten.¹³ De werking van de mythe lijkt in die zin op die van de belofte. Enerzijds is de belofte namelijk een manier waarmee men garantie biedt voor de toekomst, waarmee men aangeeft dat de status quo van wat écht telt hetzelfde blijft,

10. Een implicietere appél op een dergelijke structuur treffen we aan in de preambule van het Verdrag tot vaststelling van een grondwet voor Europa (2004): ‘(...) In de overtuiging dat Europa, na bittere ervaringen herenigd, op de ingeslagen weg van beschaving, vooruitgang en welvaart wil voortgaan (...)’.

11. Zie Walter Benjamin, op. cit., p. 181.

12. Zo spreekt Marc de Wilde in zijn studie over Benjamin en Schmitt van een ‘mythisch vergeten’. Zie Marc de Wilde, *Verwantschap in extremen. Politieke theologie bij Walter Benjamin en Carl Schmitt* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008). Zie ook Benjamin zelf, die in dit verband spreekt van een ‘*schwinden des Bewußtseins*’ (op. cit., p. 190) en Derrida, die spreekt van een ‘*dénégation amnésique*’ (op. cit., p. 113, zie noot 9).

13. Een op een mythe gefundeerde politieke orde pretendeert zodoende, om met Hannah Arendt te spreken, ‘to know the mysteries of the whole historical process, the secrets of the past, the intricacies of the present, the uncertainties of the future – because of the logic inherent in their respective ideas’. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1973), p. 469. Arendt geeft hier een definitie van ‘ideologie’ die verklaart waarin het bezwaarlijke aspect van een mythologische politiek gelegen is.

omdat de ‘idee’ of ‘vorm’ van de gemeenschap dezelfde zou blijven. Maar anderzijds wijst de noodzaak van een belofte ook op het feit dat het onmogelijk is die garantie te geven. Als vooraf vast zou staan dat de zaken inderdaad zullen zijn zoals men ze voorstelt, dan zou een belofte daarover immers volstrekt overbodig zijn.¹⁴ Hierin is ook precies het grootste gevaar van het opkomend populisme gelegen.

De in populistische boodschap besloten belofte aan het volk dat zijn wil wet zal zijn, gaat namelijk uit van de gedachte dat de stem van het volk een onomstotelijke politieke basis vormt die enkel gehoord hoeft te kunnen worden om te kunnen worden bestendigd. In plaats van een dienstbare uitvoering van wat in de geschiedenis gegeven is, is deze ‘bestending’ echter vooral de creatie van een gegevenheid, en daarmee van een verleden en een toekomst.

Het is dus precies de complexiteit van het heden en de onzekerheid van de toekomst, waardoor een politieke orde genoodzaakt is zich te beroepen op een mythologische structuur. Dezelfde non-legale leegte, die de acrobatische sprong van de moderne zelfconstitutie mogelijk maakt, noopt de moderne politieke gemeenschap met andere woorden tot een mythologische verhulling van die leegte. We zouden kunnen zeggen dat de grootste mythe van onze huidige politiek is, dat zij denkt zonder deze mythologische structuur te kunnen, dat zij ervan uitgaat de uiteindelijke legitimiteitsvraag te kunnen omzeilen door een beroep op regelgeving, procedures en beleid. Het is precies de valse bescheidenheid van deze houding die de wonderlijke acrobatische manoeuvre van de moderne zelfconstitutie doet omslaan in gevaarlijke hoogmoed.

14. De ambiguïteit van de structuur van de belofte is terug te voeren op die van de voltooid toekomstende tijd (*futur antérieur*) waarin ze gesteld wordt. Deze ambiguïteit wordt door Jacques Derrida onder meer ontrafeld in *Psyché. Invention de l'autre* (Parijs: Galilée, 1987), p. 190.